

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij povijesti i filozofije

Vedran Reketi

Etruščanski grad i rimski grad - sličnosti i razlike

Diplomski rad

Mentor : izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek , 2016.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Diplomski studij: Povijest/Filozofija

Student: Vedran Reketi

Etrušćanski grad i rimski grad – sličnosti i razlike

Diplomski rad

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: povijest Starog vijeka

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2016.

SAŽETAK

Rad se bavi usporedbom etruščanskog i rimskog grada, što su preuzeli Rimljani i asimilirali u svoju kulturu te na koji način su Etruščani i Rimljani uveli određene inovacije koje će napraviti prekretnicu za izgradnju mnogih budućih gradova na području čitavog Rimskog Carstva i dalje. U početku je razjašnjen termin kojeg predstavlja tipični antički grad i što ugledni arhitekt antičkog doba, Vitruvije, smatra da bi bilo potrebno uzeti u obzir prilikom izgradnje takve jedne cjeline koju nazivamo antički grad te da iste komponente govore o njemu kao takvom.

Gradovi Etrurije su stvorili izvrsnu bazu komponirajući razne elemente od grčko – maloazijskih, njima susjednih autohtonih te dodavajući također i svojih novina u mješavinu ideja o koncepciji tada poznatih modela grada i gradskog okruga, koje će Rimljani s lakoćom preuzeti i utopiti u svoj kulturni krug. Iako nema mnogo arheoloških dokaza o gradovima Etrurije, mnogo ipak znamo iz ostavštine iz grobnica u kojima je donekle prikazan gradski duh te iz temelja koji su sačuvani u pojedinim predjelima Italije u kojima su Etruščani obitavali. Rim, s druge strane, ima mnogo ostavštine što se tiče gradskog sustava te na taj način dobijamo uvid u prostornu organizaciju gradskog područja kao i pojedine gradske komponente koje su sačinjavale jedan antički rimski grad.

KLJUČNE RIJEČI: etruščanski grad, vojni logor, urbanizam, rimski grad, graditeljske tehnike

SADRŽAJ

1. Uvod.....	4
2. Pojam grada u antici.....	5
2.1. Vitruvijevo poimanje grada.....	6
3. Etrušćanski grad.....	8
3.1. Korijeni etrušćanske kulture i civilizacije.....	8
3.2. Urbana misao Etruščana.....	10
3.3. Etrušćanska kuća.....	12
3.4. Grobnice.....	13
3.5. Etrušćanske inovacije.....	14
3.6. Cere i Marzabotto.....	16
4. Rimski grad.....	18
4.1. Korijeni rimske kulture.....	18
4.2. Rim pod istočnjačkim utjecajem.....	20
4.3. Vojni logor.....	21
4.4. Urbanizam.....	23
4.5. Rimske inovacije.....	26
4.6. Stanogradnja.....	28
4.6.1. Rimska kuća.....	28
4.6.2. Stambeni „otoci“ (<i>insulae</i>).....	29
4.7. Javni prostor grada.....	30
4.7.1. Forum.....	30
4.7.2. Cloaca Maxima i vodovodi.....	31
4.7.3. Rimske ceste.....	33
5. Zaključak.....	35
6. Popis literature.....	36

1. Uvod

Polazeći od osnove da je Rim bio etruščanski grad, osnovni zadatak ovog diplomskog rada je ustvrditi na koji način i u kojoj je mjeri Rim preuzeo način gradnje čiju je ostavštinu prirodno naslijedio od Etruščana.

Rad je podijeljen na dva osnovna dijela uz jedan predstavak u kojem se u samom uvodu postavlja teorija i definicija antičkog grada te kako ga poima jedan od najvećih arhitekata u vrijeme antike, Vitruvije, nakon čega se prelazi na definiranje etruščanskog grada. Urbana misao Etruščana prožeta mnogim elementima s Istoka, postavlja kao bazu model grada koji će uz posebnu božansku posvetu i prema već utvrđenim skupom pravila tvoriti polazišnu točku u osnivanju gradova. Najznačajniji elementi prema kojima se dolazi do definicije urbane strukture su grobnice ili tumuli pokraj važnijih gradskih središta antičke Etrurije i prema temeljima etruščanskih kuća i u malo manjoj mjeri gradskih linija, od kojih je najznačajniji Marzabotto blizu današnje Bologne.

Drugi dio rada posvećen je rimskom gradu te će se težište uglavnom bazirati na sam grad Rim, a malo manje na njegove municipije i kolonije. Kada je trebalo prihvatiti elemente druge kulture i stopiti ih sa svojom kulturom, Rim nije imao velikih problema. Bilo da je dolazilo sa Istoka ili sa Sjevera, Rim je objeručke prihvatio ono što mu se ponudilo te stopio to u cjelinu tipičnu samo za njegov duh koji se očitovao kroz monumentalnost u kojem mu nije bilo premca. Što se tiče same urbanizacije, Rimljani su se širili na mnoga područja prilikom vođenja osvajачkih ratova te su, gradeći logore u novoosvojenim područjima, dovodili Rim sebi. Na mjestima tih istih vojnih logora nastali su gradovi od kojih su se neki održali i do danas. Bit će govora i o bitnim rimskim inovacijama koje su ih dovele do statusa prve metropole i takozvanog centra tada poznatog svijeta. Gradeći na temelju etruščanskih kuća i jednostavnih vodovoda svoje verzije kuća i vodoopskrbnih crpki, lagano su se uspjeli popeti do zdanja koja su impresivna i za današnje poimanje gradskog standarda.

2. Pojam grada u antici

Čini se da termin *urbs* ne potječe od jezika indoeuropske skupine; on je srodan riječi *orbis* („krug“, „okrugao“), i najvjerojatnije se nadovezuje na urbani anglomerat obrubljen krugom koji je načinio plug, prema etrušćanskom obredu utemeljenja.

Da bi označili grad, Etrušćani upotrebljavaju termin *spur*. U latinskome, češći i stariji termin za označavanje urbanog anglomerata je *arx* (hrid), kojemu u starom umbrijskome odgovara *acri* (uzvisina) odnoseći se na mjesto zaklona na uzvisini, vrhu ili kljunu broda, prirodnoj obrambenoj utvrdi upotpunjenoj ostalim sagrađenim dijelovima kako bi ju učinili nepristupačnom.

Drugi termin antičkog doba u uporabi za opće označavanje obrambenog središta je *oppidum*, odnosi se na ravnicu, barem ako je značenje povezano s grčkim *pedon* (zemlja, ravnica). Ako je utvrđeno mjesto vojna tvorevina i nije rezultat prirodnog razvoja, u uporabi je bio termin *castrum*.

Umanjivši važnost za što bržom obranom, države su se osnovala na prostranim područjima, naslijedivši označavanje grada terminom *civitas*, zajednicom ljudi, odnosno terminom *cives*, onih koji ondje žive. Ondje gdje je ekonomija postala čimbenikom grupiranja i susreta, mjesto koje je tako nastalo (forum) steklo je gotovo značenje grada: takav slučaj je Forum Livii (Forlì) i Forum Iulii (Frejus). Isti se fenomen susreće i u arhaičnom terminu *terg*, sa značenjem trga, tržnice, kao na primjer Opitergium (Oderzo) ili Tergeste (Trieste).¹

Grad antike, uzeto u širem smislu, u načelu je naselje centar. To jednako vrijedi za one gradove koji su se razvili u autohtonomu kulturnom ambijentu, kao i za one druge koji su nastali intervencijom izvana.²

Smatra se da su neke ideje urbanističkog karaktera bile anticipirane na tlu Italije već u dubljoj prethistoriji, u posljednji fazama brončanog doba. To bi bila najstarija, italska komponenta. Kudikamo je važnija i aktivnija bila druga, etrušćanska, kojoj počeci sežu u razdoblje cvata željeznog doba, takozvane Villanova kulture na tlu središnje Italije. Treća komponenta je rimska, oplemenjena utjecajima helenističkog urbanizma.³

¹ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 425.

² Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003., str: 26.

³ Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, str: 146.

Najstariji dokumentirani primjer planiranog grada postoji u Agrigentu, koji su 581. godine pr. Kr. osnovali stanovnici Gele prema okomitoj shemi koja se temelji na križanju ulica pod pravim kutom. U V. stoljeću pr. Kr. je Hipodam iz Mileta, najpoznatiji antički urbanist, planer Pireja, postao teoretičarom okomite sheme koja se gotovo prirodno razvila, a pronađena je na više područja.⁴

Okomitu strukturu su zatim preuzeli Rimljani u osnivanju svojih kolonija od IV. stoljeća pr. Kr. nadalje, a kako se u izvorima spominje da se to odvijalo prema etrušćanskom ritualu (*Etrusco ritu*), vjerojatno su od Etruščana preuzeli taj model. Ipak, u antičkim etrušćanskim gradovima nisu pronađeni okomiti tlocrti, osim u slučaju Marzabotta te u Kapui, gradu koji su Etruščani izgubili potkraj V. stoljeća pr. Kr. zbog napada Samničana.⁵

2.1. Vitruvijevo poimanje grada

Vitruvije Marcus Pollio, inženjer cara Oktavijana, sabrao je sva dotadašnja znanja iz građevinarstva u deset knjiga, u kojima se naročito govori o izboru mjesta za gradnju novih gradova, njihovoj urbanističkoj strukturi i načinu utvrđivanja s objektima opisanima do detalja.⁶

Izdvojit ćemo neke od tih detalja koji se tiču mjesta na kojem će se podizati budući grad, kakvog oblika bi grad trebao biti, koje bi materijale trebalo koristiti prilikom izgradnje i slično.

Vitruvije o mjestu na kojem bi se mogao izgraditi grad ili vojni logor: „Neprestano na umu treba imati staro iskustvo: naši preci bi, naime, žrtvovali stoku koja je pasla na mjestima gdje bi podizali grad ili vojni logor, i pregledali joj jetru. Ako je ona u prvih bila siva ili bolesna, klali bi drugu i ispitivali je li zaražena kakvom bolešću ili je to od loše paše. Kad bi na više primjera to oprobali pa se uvjerali kako je jetra nepovrijeđena i zdrava, s obzirom na vodu i pašu, tad bi ondje gradili utvrde. Ako bi pak našli da je jetra bolesna, zaključivali bi dalje iz toga kako će voda i hrana s tih mjesta biti nezdrava i za ljude, pa su se selili i mijenjali krajeve, pazeći uvijek na zdravlje“.⁷

⁴ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 350.

⁵ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 353.

⁶ Skupina autora, Vojna enciklopedija, 3. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1960., str: 407.

⁷ Vitruvius Pollio, Marcus, Deset knjiga o arhitekturi, Golden marketing : Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 1999., str: 19.

Vitruvije smatra kako je izgled grada itekako bitan za njegovo pravilno funkcioniranje te navodi materijale koji omogućuju najbolju i najčvršću izgradnju: „Gradovi se ne smiju graditi u obliku četverokuta, ni s izbočenim uglovima, nego u krugu da se neprijatelj može vidjeti s više strana. Ako se uglovi ne izbace, obrana je teška, jer ugao više štiti neprijatelja nego građane.”⁸

Etrušćanski haruspici su u spisima svoje znanosti objavili kako se svetišta Veneri, Vulkanu i Marsu grade izvan grada, a to zato da u gradu mladići i majke obitelji nemaju prilike navikavati se na strast i putenost, a Vulkanu zato što se drži kako su zgrade zaštićene od požara, ako se njegova moć obredima i žrtvama ukloni iz grada. Kad se božanska moć Marsova slavi izvan gradskih zidova, među građanima neće biti oružanog razdora, jer će on grad štititi od neprijatelja i čuvati ga od ratne opasnosti.⁹

Opeke se ne smiju raditi od pjeskovite i kamenite zemlje, ni od istucanog šljunka. Jer, kad se grade od tih vrsta, prije svega su opeke teške; zatim, kad ih kiša u zidovima nakvasi, raspadnu se i rastvore, a i pljeva se u njima ne drži čvrsto zbog krupnog materijala. Opeke treba izrađivati od bijele kredaste ili crvenkaste zemlje ili od gusta i čvrsta pijeska. Te su vrste zbog lakoće čvrste, a u radu nisu teške i lako se obrađuju.¹⁰

Potrebno je obratiti pažnju i na vapno da se ispeče od bijelog kamena ili od lave. Ono koje se dobije od gustog i tvrdog kamena bit će upotrebljivo za gređenje, a koje je iz šupljikava kamena za žbukanje.¹¹

Atrija (*cavum aedium*) ima pet vrsta; po obliku se nazivaju: etrušćanski (*tuscanicum*), korintski, tetrastilni, *displuviatum* i *testudinatum*. Etrušćanski su oni, gdje su grede prebačene po širini atrija i nose poprečne grede i žljebove, koji idu od kutova zidova do kutova greda, a imaju nagib na letvama streha u sredinu kompluvija (četverokutni otvor na krovu).“¹²

⁸ Vitruvius Pollio, Marcus, Deset knjiga o arhitekturi, Golden marketing : Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 1999., str: 21.

⁹ Isto, str: 27.

¹⁰ Isto, str: 36.

¹¹ Isto, str: 38.

¹² Isto, str: 127.

3. Etrušćanski grad

3.1. Korijeni etrušćanske kulture i civilizacije

Etrušćani su bili civilizirani narod koji je vladao većim dijelom srednje i sjeverne Italije u periodu od VIII. do IV. stoljeća prije Krista. Etrušćanski se utjecaj, iz današnje Toskane koju su tada naseljavali, širio na jug u Kampaniju, i na sjever preko Apenina u dolinu rijeke Po sve dok ih izvjesne okolnosti, teritorijalni interesi grčkih trgovačkih kolonija s juga, sve veća moć Rima i upadi Gala sa sjevera, nisu na kraju izbrisale sa karte svijeta.

Korijeni etrušćanske civilizacije leže u bogatoj i dobro razvijenoj kulturi brončanog doba sjeverne Italije. Tijekom čitavog ovog perioda, a naročito u XII. stoljeću pr. Kr., poslije pada mikenske moći u Grčkoj, Etrušćani su održavali bliske veze sa susjednom Europom. Vjerojatno je od tamo preneseno, negdje u IX. stoljeću pr. Kr., znanje obrade željeza. U to vrijeme u većem dijelu sjeverne Italije postojao je visok stupanj kulture (arheološki poznat kao kultura Villanova).¹³ Čini se kako je etrušćanska civilizacija prodrla direktno iz kulture Villanova te da su ljudi pogođeni vilanovljanskom kulturom za vrijeme brončanog doba bili zapravo Etrušćani.¹⁴ Etrušćanske zajednice su se počele izdvajati upadljivim bogaćenjem eksploatirajući značajna mineralna blaga u toj oblasti.¹⁵ Pored toga povećava se broj stanovništva i razvijaju se velika stalna naselja, često na vrhovima brda, iz kojih kasnije nastaju etrušćanski gradovi. Negdje poslije sredine VIII. stoljeća pr. Kr. etrušćanske zajednice prolaze kroz orijentalnu fazu razvoja, unoseći u svoju umjetnost i kulturu ideje i stilove Istoka. Ti utjecaji, djelomično orijentalni a djelomično grčki, željno su upijani i prihvaćeni, te su pomješani s lokalnim stilovima stvorili karakterističnu „etrušćansku“ kulturu.

Stanovnici talijanskog željeznog doba mogu se podijeliti u dvije grupe: oni kojima je kremacija bila glavni pogrebni običaj, i oni koji su prakticirali inhumaciju.¹⁶

Oko 700. godine pr. Kr. obrede spaljivanja počelo je zamijenjivati ukopavanje i, za bogate, građenje kamenih grobnica koje su ponekad ukrašavane freskama visoke kvalitete i obično snabdjevene svim predmetima koji su mrtvima mogli poslužiti u zagrobnom životu.¹⁷

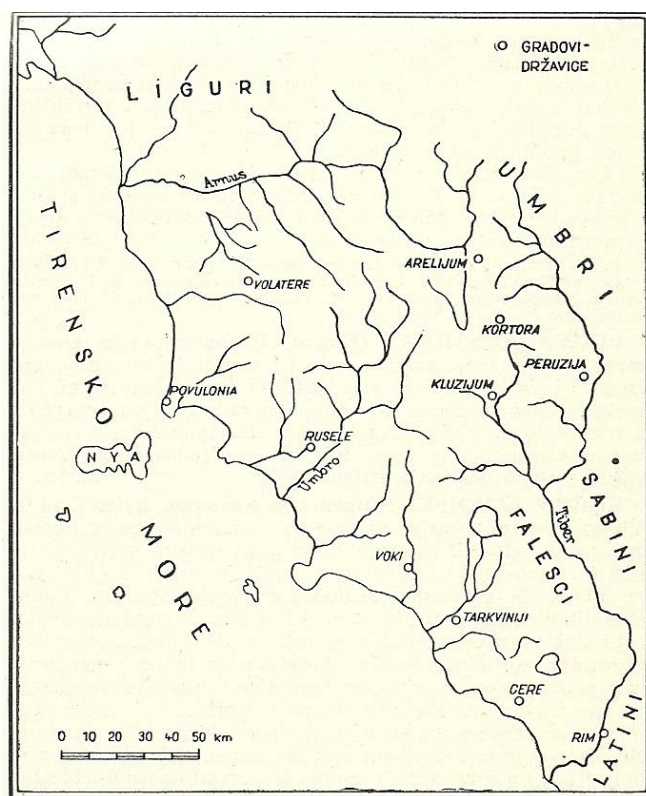
¹³ Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 37

¹⁴ Cornell, Timothy J., The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC), New York : Routledge, London, 2004., str: 46.

¹⁵ Cornell, Timothy J., str: 36.

¹⁶ Isto, str: 33.

Na vjerskom i umjetničkom polju Etrušćani su bili veliki asimilatori elemenata različitog podrijetla, a ta njihova prirodna sklonost, koju će zatim preuzeti Rimljani, može se objasniti složenošću njihova postanka. Kako su bili spremni asimilirati, tako su znali i posredovati drugim narodima primljena znanja. Apeninski poluotok upravo tome duguje razvitak antičke italske kulture.¹⁸ Na temelju svjedočanstva Katona prema kojemu je Italija bila u određenom trenutku gotovo cijela u vlasti Etrušćana, pretpostavljalo se moguće carstvo tog naroda u vremenu njihove najveće ekspanzijske snage. Zapravo, Etrušćani nisu nikada formirali jedinstvenu državu. Osnovali su skupinu gradova s pripadajućim teritorijima, djelujući katkad u savezima skupinama radi obrane zajedničkih interesa, međutim, često su se borili i jedni protiv drugih.¹⁹

Slika 1. Antička Etrurija

¹⁷ Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 37.

¹⁸ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 429.

¹⁹ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, str: 435.

3.2. Urbana misao Etruščana

Jedna od najčešćih grešaka jest da se Etruščanima pripisuje čvrsta urbanistička koncepcija ili posebno iskustvo u vodoopskrbnim gradnjama, ili se govori o „etruščanskoj metalurgiji“, „etruščanskom liječništvu“, „etruščanskoj odjeći“ i tako dalje. To je zapravo zajednička baština šireg civilizacijskog kruga, ponajprije grčke civilizacije.

Ukoliko razmotrimo pitanje nastanka i razvitka gradskih organizama koji su temelj sustava društvenog, političkog, gospodarskog i kulturnog života Etruščana, dolazimo do saznanja da je grad poprimio posebno posvećeno značenje. Ako se, barem formalno, podvrgava obrednim pravilima osnutka, omeđivanja i rasporeda ulica, vrata i svetih zgrada, očigledno je da gradski sustav proizlazi iz istočnih i grčkih predložaka i razvija se prateći prvo grčko naseljavanje u Italiji.²⁰

Pravokutni plan s ulicama, koje se križaju pod pravim kutem i orijentirane su, često se Etruščanima pripisuje ne toliko na temelju izvora već daleko više na temelju primjera Marzabotta, Kapue, Pompeja i preslika u nekropolama u Ceri i Orvietu. U stvari je to jedno od najtipičnijih očitovanja grčke urbanistike koja se širila na zapad već tijekom arhajskog razdoblja, a zatim se iznova nametnula novim i strožim oblicima u V. stoljeću pr. Kr., kada će doživjeti svoje tradicionalno posvećenje u takozvanom hipodamskom graditeljstvu.

Začeci etruščanskih gradova padaju u vilanovsko doba, procesom postupnog okupljanja prapovijesnih i protohistorijskih naselja koja su se uzdizala neznatno udaljena jedno od drugog no vjerojatno uz brzo širenje jedne od većih naseobina i uz brzu uspostavu jedinstvene strukture kojoj pogoduju ograničene i lako obranjive visoravni.

U svakom slučaju opsežni gradski bedemi pojavljuju se već u arhajsko doba.²¹

Disciplina Etrusca je splet pravila koja uređuju odnose između bogova i ljudi. Njezino je polazište sitničavo istraživanje božje volje koje se obavlja svim sredstvima, a najznačajniji i najtradicionalniji među njima su čitanje i tumačenje životinjske iznutrice, posebno jetra i tumačenje munja.²² Etruščanski se grad orijentira prema stranama svijeta. Obred osnivanja grada u domeni je religije, a obavljaju ga svećenici koji njeguju i tumače disciplinu. Svećenik augur koji tumači volju bogova na temelju prirodnih znamenja (leta ptica, gromova i slično) postaviti će se na mjesto gdje će biti geometrijsko središte grada, a to je zapravo ishodište

²⁰ Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 351.

²¹ Pallottino, Massimo, Etruščani, str: 352.

²² Isto, str: 311.

koordinatnog sustava projiciranog s neba na Zemlju. Okrenuti će se prema Istoku i raširiti ruke. Pravac njegovih ruku utvrditi će pravac karda (pravac u smjeru sjever-jug) u novom naselju. Tim pravcem razlučit će se dvije gradske zone, one ispred svećenika (*pars antica*) i ona iza njega (*pars postica*). Okomito na kardo povući će se pravac kroz isto središte, stajalište augura, i to će postati dekuman (*decumanus*) grada, gradska apscisa koja ide u pravcu istok - zapad. Sve što je s desne (južne) strane tog pravca bit će u novom gradskom prostoru *pars dextrata*, a s lijeve (sjeverne) strane *pars sinistrata*. Tako nastaju odrazi nebeskih kvadranta četiriju gradskih regija : *antica dextrata* i *antica sinistrata*, te *postica dextrata* i *postica sinistrata*.

Uz glavne osi, kardo i dekuman, povlače se na jednakoj udaljenosti usporedno s njima drugi pravci, i to su sporedni kardi i dekumani koji zatvaraju uže gradske četvrti (*insulae*) u pravilnom ortogonalnom sustavu. Svemu tome prethodi obred obilježavanja gradskog perimetra (opseg).

Rimska je tradicija prisvojila tu instituciju kao svoju tekovinu u poznatoj legendi o osnivanju Rima i o prvobitnoj brazdi, ali nema sumnje da i ona u svojem moralnom i tehničkom smislu pripada etrušćanskoj kulturnoj baštini. I u etrušćanskom gradu smještaj gradskih vrata poklapat će se sa završecima glavnog karda (*cardo maximus*) i glavnog dekumana (*decumanus maximus*). Kroz njih će se ti glavni pravci produživati na teritorij izvan pomerija, sastavni dio gradske cjeline.²³

Mnogi gradovi koji su se razvili unutar kratkog vremena pokazuju da prirodna sklonost Etruščana nije bila usmjerena prema moru, a ta činjenica također isključuje mogućnost da su oni došli s mora kao manjina koja se zatim uspjela nametnuti stanovnicima regije.

Rudne zalihe iskorištene razvijenim tehničkim znanjima na polju metalurgije, raspoloživost plodnih polja s obilnim urodom i radišan obrtnički društveni sloj pogodovali su razvoju nečega što se može nazvati etrušćanskim čudom. Etruščani su usmjerili svoje ekspanzionističke težnje najprije prema apeninskom zaleđu, zatim prema Kampaniji te naposljetku prema Padskoj nizini, na područjima na kojima je ukorijenjena Villanova kultura mogla samo pomoći prodirućoj etrušćanskoj snazi.²⁴

²³ Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003., str: 149.

²⁴ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 428.

Te kasnije faze čini se da su pretpostavljene tipom urbane strukture koja se kod Etruščana može izvesti i iz starijih izvora. Na sjeveru se nalazila akropola na kojoj se uzdizao trodijelni hram, prije svega posvećen trima božanstvima, veliki prostor u podnožju akropole, ono što se u Rimu pretvorilo u forum (dakle izvan antičke urbane jezgre Palatina), iz kojega su kao iz osnog centra kretale tri ulice u smjeru triju vrata koja, nalazeći se u zidinama, otvaraju put prema vanjskom dijelu, prema jugu, istoku i zapadu. Taj tip urbane strukture dolikovao je naravno planinskom i brdovitom području kakvo je ono Apeninskog poluotoka.

Takva urbana struktura ne može se smatrati osobitošću samo Etruščana.²⁵

3.3. Etruščanska kuća

Izravan su izvor ostaci kućnih temelja koji su pronađeni na više mjesta u Etruriji, no u prvom redu u Marzabottu kod Bologne, gdje dobivamo predodžbu o cijelom naseobinskom središtu. Prapovijesna nastamba kružnog ili eliptičnog tlorisa od samoga početka etruščanske civilizacije posvuda ustupa mjesto nastambi s ravnim zidovima: za najstariju fazu o tome je u procesu ostao spomen u žarama vilanovske kulture u obliku kolibe.

Zamisao da pokojnik nastavi živjeti u grobnici potiče da se grobovi i žare oblikuju kao kuće koje se katkada oponašaju do najmanjeg detalja gradnje i opreme. Posebno su grobnice ukopane u stijenu na nekropoli Cere dragocjeni dokument za tipove unutrašnjosti, po planovima, rasporedu odaja, uresima vrata, prozora i stropova, pa sve do namještaja.

U početku se nastamba sastojala od pravokutne građevine s jednom prostorijom koja je bila nadstrta krovom na dvije vode ograničenog nagiba. To je najjednostavniji oblik tipa koji se širio kopnom i u osnovi je mikenskog megarona i gčkoga hrama.²⁶

Crijep na krovu bio je novina uvezena iz Grčke, ali je njegova uporaba bila najvažnije italско postignuće. U grčkome svijetu crijep se počeo upotrebljavati tek nekoliko stoljeća poslije.

Pokazalo se da je krov od terakote veoma učinkovit i da su na njemu mogući različiti arhitektonski ukrasi. Oslikani i reljefno izrađeni crijep od terakote bio je više od 500 godina jedinstveno etruščansko obilježje.²⁷

²⁵ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 355.

²⁶ Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 353.

²⁷ Burenhult, Goran, Velike civilizacije: ilustrirana povijest čovječanstva: zajednice i kulture staroga svijeta, Dušević & Kršovnik, Rijeka, 2005., str: 167.

Stari izvori složno pripisuju Etruščanima pronalazak atrija. On se ipak ne prikazuje na arhajskim grobnim predlošcima, nego se raspoznaje tek na kasnijim spomenicima, primjerice u tarkvinijskoj Grobnici della Mercareccia u kojoj prva odaja ima oblik krova kao atrij s odljevom kišnice.²⁸

Rimski autori su za svoj vlastiti tip kuće smatrali da je etruščanskog porijekla; imala je *atrium* i *tablinum*, i u njoj se iz djelomično natkrovljenog dvorišta, s krovom nagnutim prema naprijed i prema natrag, ulazilo u jednu ili u više soba. To nam svjedočanstvo jasno pokazuje da je etruščanska kuća tijekom vremena postala poprilično složena i da su se one gradile po istom obrascu.²⁹

3.4. Grobnice

Potkraj VIII. stoljeća pr. Kr., zbog dodira s grčkom i feničkom civilizacijom, etruščansko se društvo postupno počelo mijenjati. U VII. st. pr. Kr. mrtvi se više ne spaljuju već se njihova tijela pokapaju. Od toga su doba pojedine obitelji počele graditi velike odvojene grobnice prepune luksuzne uvezene robe.

Etruščanska kultura vrhunac je dosegla u VII. i VI. st. pr. Kr. Tada je Etrurija vladala velikim dijelom središnje Italije, uključujući i Rim, i proširila se do sjeverne Italije i Kampanije. Obogativši se trgovinom s Grcima, etruščanske plemićke obitelji koje su živjele na jugu Etrurije, trošile su veliko bogatstvo na grobnice i pogrebe.³⁰ U Etruriji grobnice su se još uvijek gradile kao više ili manje složene podzemne odaje isklesane u šupljikavom vapnencu, s ravnim ili nadsvođenim stropovima. Ali uz njih sada nailazimo i na nove vrste nadsvođivanja, a kao posebnu novinu ukrasno oslikavanje. Grobnice iz Praeneste u Laciju vrlo jasno pokazuju utjecaj nekoliko uzastopnih etruščanskih stilova, ali kod njih zamjećujemo i razlike do kojih je došlo zbog povećane brige za sudbinu pokojnika na drugom svijetu. Etruščanski utjecaj na graditeljstvo i na ukrasne umjetnosti susreće se i dalje na jugu: u Kampaniji (Nola, Kapua, Kuma), u Lukaniji (Posidonija, Paestum); u Samniju (Alife) i u Japigiji (Ruve i Gnatija). Posvuda nalazimo taj utjecaj udružen s mjesnim stilovima.³¹

²⁸ Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 354.

²⁹ Pareti, Luigi, Stari svijet, 1. svezak, Od 1200. do 500. god. pr. n. e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 403.

³⁰ Burenhult, Goran, Velike civilizacije: ilustrirana povijest čovječanstva: zajednice i kulture staroga svijeta, Dušević & Kršovnik, Rijeka, 2005., str: 168.

³¹ Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, Od 500. god. pr. n. e. do početka n.e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 399.

3.5. Etrušćanske inovacije

Kad je riječ o arhitekturi, malo je toga preostalo od etrušćanskih kuća i hramova, a obilježavaju ih građevine od laganog materijala pretežno drvenog. Osobitost etrušćanske arhitekture bilo je uporaba luka i svoda, čije su se tehničke i dekorativne mogućnosti maksimalno koristile.

Najgrandioznije sačuvane javne građevine jesu zidovi koji su opasivali gradove, oblikovani od velikih blokova isklesanih od kamena.³²

Monumentalno se graditeljstvo prirodno ne može mjeriti istim metrom kao grčko i rimsko. Zidna struktura isključivo od kamenih blokova primjenjuje se samo za vojne gradnje i za grobnice: kod svih ostalih građevina, i svetih i svjetovnih, pojavljuje se samo za temelje, dok su se za više dijelove upotrebljavali lakši materijali, kao što su drvo, lomljeni kamen, sirova opeka i pečena zemlja. Stoga od tih građevina ne posjedujemo više ništa do tlorisa i pokoje sastavnice uresa. Unatoč svemu, možemo ih predočiti u izvornome obliku na temelju predložaka koje tvore grobovi u stijenama, žare koje oponašaju njihove oblike ili male reprodukcije zavjetne namjene.³³

Struktura zidova pokazuje znatnu raznolikost materijala i tehnika prema vremenu, mjestu i kakvoći spomenika. Vrste kamena koje se najčešće upotrebljavaju su vapnenac, travertin, pješčenjaci i tuf, svi s mjesnih ležišta. Mramor, silno značajan u grčkome graditeljstvu, nije zastupljen jer će se kararski kamenolomi početi iskorištavati tek u rimsko doba.³⁴

Način zidanja varira od tehnike velikih poluobrađenih i nepravilnih blokova, primjerice, u bedemima Vetulonije, do finih presvlačenja malim četvrtastim kamenim blokovima u gradskim zidinama južne Etrurije i drugim, posebno grobnim gradnjama. Nema općeg razvitka od grubljih primitivnih struktura prema finijima: pravilno četvrtasto zidanje poznato je i primjenjuje se već od početnih faza etrušćanske civilizacije. Izgleda da razlike prije nestaju zbog određenih uvjeta u građi, vještini, brzini gradnje i tako dalje.³⁵

U Etruriji je bio vrlo raširen sustav natkrivanja lažnim svodom i lažnom kupolom s blokovima u redovima koji se jedan nad drugim primiču, što je također rasprostranjeno cijelim Sredozemljem. Na to se u mlađim fazama nadovezuje tehnika pravoga potisnutog luka koji se

³² Skupina autora, *Povijest*, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 484.

³³ Pallottino, Massimo, *Etrušćani*, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 329.

³⁴ Pallottino, Massimo, *Etrušćani*, str: 239.

³⁵ Pallottino, Massimo, str: 331.

pojavljuje na gradskim vratima (Volatera, Peruzija) i na grobnim spomenicima, najavljujući strukture koje će prevladavati u rimskome graditeljstvu.

Među značajnijim spomenicima vojnoga graditeljstva spomenuti ćemo zidine Tarkvinije, Volsinija, Ruzele, Vetulonije, Volatere, Kluzija, Kortone, Peruzije, Fezule i Arecija. Te se gradnje općenito datiraju između VI. i III. stoljeća pr. Kr., uz kasnija proširenja i pregradnje, uzimajući u obzir da su općenito nastavile služiti tijekom rimskog doba, a u nekim slučajevima i poslije.³⁶

Velika je većina grobnica, čak i monumentalnih, zapravo nastala izravnim radom u stijeni, bile to ukopane šupljine ili vanjske prilagodbe koje imaju oblik okruglih tumula, četvrtastih korpusa na koje je nanesena zemlja ili pročelja koja su uklesana u bokove strmih stijena.

Premda takva djela nemaju pravi graditeljski karakter, usko su povezana s graditeljstvom jer često vjerno oponašaju oblike stvarnih građevina izvana i iznutra ukrasnim sastavnicama, pa katkada čak i dotjeranom opremom i namještajem. Ipak su često primijenjeni i zidarski radovi, ponekad kao spojevi i veze između zidova i pokrova u stijeni, koji puta tvoreći cijeli spomenik.

Spomenički tip kružnog tumula od V. stoljeća pr. Kr. znatno se prorijedio, ali se razvija, možda i u doticaju s helenističkim grobnim graditeljstvom, u pravcu sheme velikih rimskih kružnih mauzoleja carskog doba, poput Augustova ili Hadrijanova.³⁷

Vitruvije pripisuje Etruščanima tip hrama s tlorisom koji je tek nešto uži no što je dugačak, prednja mu je polovica zapremljena trijemom na stupovima, a stražnja se sastoji od tri ćelije za tri različita božanstva, ili od jedne ćelije kojoj su s boka dvije *alae*, to jest otvoreni prolazi. Ostaci spomenika koji su iskopani u Vejima, Pirgiju, Orvietu, Fezuli i Marzabottu dokazuju da je ta shema doista u Etruriji bila rasprostranjena nadaleko i trajno, od arhajskog do helenističkog doba. Pojavljuje se i u Rimu, u hramu Kapitolijskog Jupitera koji je prvi put sagrađen u vrijeme etruščanske dinastije Tarkvinijevaca.³⁸

Etruščani su imali i naprednu tehniku nalaženja, upotrebe i odvodnje vode. Na raznim područjima tirenske Etrurije susreću se sustavi drenažnih rovova koji su iz predrimskog doba i dokazuju da se se hidrauličke gradnje široko primjenjivale za melioraciju i navodnjavanje.³⁹

³⁶ Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 331.

³⁷ Pallottino, Massimo, Etruščani, str: 332.

³⁸ Pallottino, Massimo., str: 333.

³⁹ Pallottino, Massimo, str: 363.

3.6. Cere i Marzabotto

Najvažniji etruščanski grad, čiji je toponim na etruščanskom glasio Caisra/Ceisra, nazvana Khaire od strane Grka i Caere od Rimljana, nalazi se 40 km sjeverozapadno od Rima, blizu obale.

Važnost Cere u etruščanskoj povijesti posvjedočen je veličanstvenom nekropolom te kvantitetom pronađenih materijala u grobnim ostavama i u iskopinama stanova te na područjima svetišta. Među glavnim nekropolama posebnu važnost imaju Sorbo (na jugozapadu grada), brdo Abatone (na jugoistoku) i Banditaccia (na zapadu). Sačuvane grobnice Banditaccie, bogate korisnim „znakovima“ za rekonstrukciju društvenog tkiva grada, održavaju društvenu evoluciju od aristokratskih oblika iz VII. stoljeća pr. Kr. do drugih „egalitarnijih“, sve do povratka obnovljenoj snazi plemstva u kasnoklasično i zrelo helenističko doba. Plan grobova također daje detaljne informacije o strukturi etruščanske kuće, o njezinim transformacijama, od jednostavnijih koliba do aristokratskog sjedišta i zatim do „srednje kuće“ i o njezinoj vlastitoj opremljenosti putem reprodukcije kamenih okvira, kreveta, košara i drugih elemenata.⁴⁰

Jedinstven etruščanski grad otkriven je u dolini Rena kod današnjeg Marzabotta.

Pravilnog je pravokutnog plana, ulice su mu popločane, vodovodne instalacije prilično razvijene. Na akropoli su sačuvani temelji raznih građevina. Materijal iz iskopavanja može se datirati između VI. i IV. stoljeća pr. Kr.⁴¹

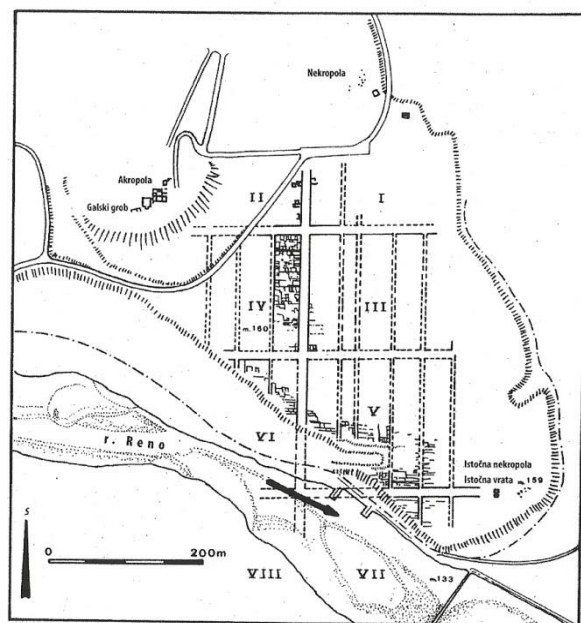
U gradskoj planimetriji Marzabotta jasno se uočavaju ona dva temeljna pravca, glavni kardo i glavni dekuman, kao i ostali koji teku paralelno s njima. Unutar jedne gradske *insulae* smještena su prosječno četiri stambena objekta jedan do drugog. Gradska dominanta s glavnim svetištem izgrađenim u tri odjeljene cele od kojih je svaka posvećena jednom članu etruščanske trijade (Trinia – Zeus, Jupiter; Uni – Hera, Junona i Menrva – Atena, Minerva) koju su prihvatili i Rimljani, smještena je na brežuljku podno kojeg se pruža grad na ravnome.⁴²

⁴⁰ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 428.

⁴¹ Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 280.

⁴² Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003., str: 150.

Marzabotto, naime, nije strukturiran strogo hijerarhijski kako bi se moglo očekivati od etruškanskog grada i kako to pokazuje strukturiranje etruških nekropola. Po tome on ne može služiti kao model klasičnog etruškanskog grada iz etrušanske matice zemlje. On nije odraz urbane kulture etrušanske aristokracije koja je dala pečat etrušanskoj umjetnosti, materijalnoj i duhovnoj kulturi uopće. On je bio više trgovački važan industrijski centar, s elementima tadašnjega srednjeg staleža.⁴³

Slika 2. Marzabotto – plan grada

4. Rimski grad

⁴³ Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003., str: 151.

4.1. Korijeni rimske kulture

Plodna močvara Campagna Romana i dolina rijeke Tiber, blizina mora, izražajna morfografska obilježja, sedam brežuljaka (Kapitol, Aventin, Celij, Palatin, Kvirinal, Eskvilin i Viminal) pružili su dobre uvjete za osnivanje naselja. Na brežuljcima uz rijeku Tiber potkraj IX. i početkom VIII. stoljeća pr. Kr. osnivaju se prva naselja.⁴⁴

Rim je ležao u samom središtu područja na kojem je mnogo naroda proživljavalo proces kulturnog vrenja. Nalazio se na obali velike plovne rijeke i na prometnim cestama što su povezivale Etruriju i Kampaniju (dva najciviliziranija područja prethistorijske Italije). Osim toga i na njegovu vlastitom teritoriju trgovina se počela razvijati već rano. Zbog svega toga njegova civilizacija i umjetnost pripadale su već od samog početka miješanom tipu, jer su se njegove vlastite tendencije stapale s onima što su dolazile izvana. Svemu što bi uvezli, Rimljani bi dali vlastiti pečat i onda to predali zaostalijskim narodima izvan svog područja.

Rim, čije se stanovništvo neprestano povećavalo pripajanjem drugih naroda koje bi on pokorio, već od ranih vremena izvana preuzimao je stanovite komponente kulture, ali ih je prerađivao i davao im kontinuiran razvoj u skladu sa svojim vlastitim shvaćanjima civilizacije.⁴⁵

Rim je dugo vremena bio u vlasti Etrušćana. Posljednja dinastija njegovih kraljeva bila je etrušćanska. Od njih su Rimljani mnogo toga primili i naučili, mnogo toga asimilirali, posebno iz sfere etrušćanske discipline.⁴⁶

U vrijeme kraljeva Rim je bio gusto naseljen. Već u to doba bio je jedan od najvećih gradova na zapadnom Sredozemlju. Pokraj zemljanih i slamnatih koliba iz ranijih razdoblja počele su se zidati kuće s krovom od crijepa i unutrašnjim dvorištem, nalik etrušćanskim kućama iz istog razdoblja. Visoke kule često su nadvisivale patricijske kuće, izgrađene na vrhovima brežuljaka. Kraljevska obitavališta, uključujući ona Anka Marcija, Tarkvinija Priska, Tarkvinija Oholog te Servija Tulija morala su biti istog tipa.⁴⁷

Progonom posljednjeg od sedam kraljeva, Tarkvijina Oholog, završava se prvi period rimske države. Uspostavljena je Republika 510. godine pr. Kr., a njom su upravljala dva konzula.⁴⁸ Veličina monumentalnog dijela grada bila je ograničena. U njegovim predgrađima golemi

⁴⁴ Mišćević, Radovan, Fenomen grada, Naklada Mlinarec i Plavić, Zagreb, 2009., str: 44.

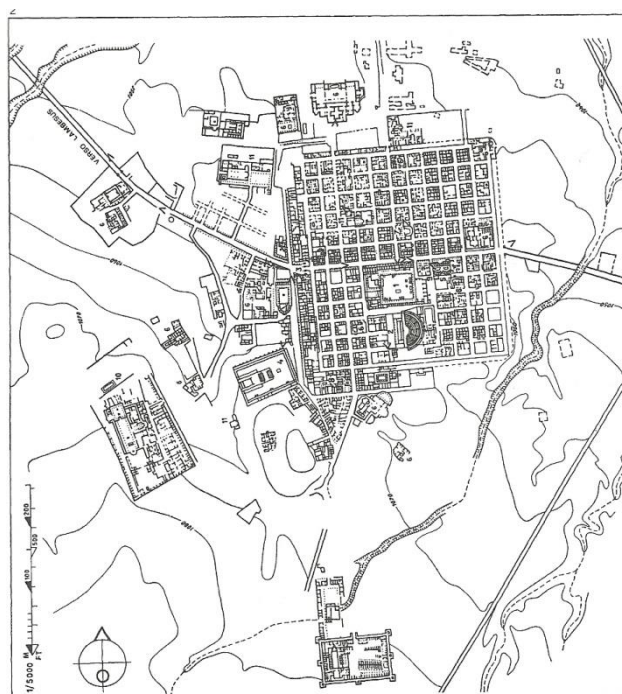
⁴⁵ Pareti, Luigi, Stari svijet, 1. svezak, Od 1200. do 500. god. pr. n. e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 408.

⁴⁶ Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003., str: 152.

⁴⁷ Liberati, Anna Maria, Drevni Rim : povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str: 100.

⁴⁸ Skupina autora, Vojna enciklopedija, 8. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1966., str: 303.

otvoreni prostori koristili su se za groblja.⁴⁹ Grobovi spaljenih pokojnika otkriveni na više mjesta u Laciju, kao i samom Rimu navode na pomisao da su se neke skupine s Albanskih brežuljaka, gdje su prvotno bile nastanjene, proširile i po nizini Lacija od Tibera do Circeja. Skupine koje su se tako proširile nametnule su se ili, bolje rečeno, pridružile drugim stanovnicima. Sve se to dogodilo u razdoblju kada još nisu postojala gradska središta, nego samo raštrkana sela, kao što je bio slučaj na području Rima. Poticaj da se ta sela spoje i razviju u gradske centre došao je izvana, tijekom VII. stoljeća pr. Kr., kada se područje Lacija našlo između dviju urbanih civilizacija koje su se brzo razvijale: grčkih kolonija na jugu i etrušćanske civilizacije na sjeveru.⁵⁰

Slika 3. Timgad (Alžir) – tloris pravokutnog rimskog grada

Rimsko carstvo, koje je niklo iz moći jednog jedinog grada, bilo je i samo organizirano kao veliko poduzeće za izgradnju gradova. Svaki grad, bilo na europskom, afričkom ili azijskom području, imao je drugačiji status, no ne i oblik. Na vrhuncu zaštitničke moći stari zidovi

⁴⁹ Liberati, Anna Maria, Drevni Rim : povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str: 100.

⁵⁰ Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 444.

Rima nisu se popravljali i zapuštali su se u daljnjoj izgradnji gradova, dok su se novi gradovi gradili bez zidova.. Pod Rimskim carstvom zapadni je svijet možda prvi put od osnutka grada za kratko vrijeme osjetio kako bi bilo živjeti u sasvim otvorenom svijetu, u kome posvuda vlada red i zakon, i u kome su svi ljudi u punom smislu građani.⁵¹

4.2. Rim pod istočnjačkim utjecajem

Od samog početka jedna od značajki rimske civilizacije bila je njezina sposobnost da usvoji sve što se moglo usvojiti, a što su pružali narodi s kojima je Rim dolazio u dodir ili stupao u savez, osobito Etruščani, Grci i Italici, bilo da je njihov doprinos bio domaći ili uvezen, i da zatim od toga iskuje suvislu cjelinu.⁵²

Dok su grčki arhitekti, zbog ekonomije u materijalnim sredstvima bili upućeni da svojim visokim majstorstvom postižu monumentalnost i umjetničko uobličavanje, dotle rimski arhitekti raspolažu skoro neograničenim materijalnim sredstvima, ostvaruju objekte masovnih konstrukcija u skupocjenom materijalu i bogatoj ornamentici.⁵³

Arhitektura Augustovog doba postala je spoj konzervativnih ideja i novina, za čija su ostvarenja uglavnom bili zaduženi obrtnici s Istoka radi obrade mramora koji je tek ušao u modu i preplavio tržište.⁵⁴

Kasnije je i Apolodor iz Damaska, s političkim ciljem veličanja carske ideologije, gradio građevine koje su produkt italorimskih elemenata s helenističkim utjecajem.⁵⁵

Ono što je poslije toga podignuto bilo je čisto rimsko, te je samim svojim opusom izgradnje i raznolikošću ostavilo snažan utisak na sljedeće generacije. Još značajnije je što je rimska arhitektura dobila svoja izrazito karakteristična obilježja.⁵⁶

⁵¹ Mumford, Lewis, Grad u historiji, Naprijed, Zagreb, 1988., str: 206.

⁵² Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, Od 500. god. pr. n. e. do početka n.e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 39.

⁵³ Maksimović, Branko, Razvoj gradograditeljstva: od starog veka do sadašnjosti, Naučna knjiga, Beograd, 1948., str: 61.

⁵⁴ Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 105.

⁵⁵ Skupina autora, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 241.

⁵⁶ Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 105.

Luk, svod i kupola javljaju se u primitivnoj formi na Istoku (Mezopotamija, Egipat) no grade ih na svoj način i Etruščani. Takve su konstrukcije neki bunari u Laciju. Luk i svod grade se bar od IV. stoljeća pr. Kr. u raznim krajevima na Mediteranu, pa i u Italiji.⁵⁷

4.3. Vojni logor

Rimljani su vrlo rano shvatili značaj utvrđivanja. Prema određenom planu podizani su jaki utvrđeni logori koji su bili glavna uporišta u eventualnom napadu protivnika. Okruživali su već postojeće gradove ili nova uporišta i ojačavali ih kulama.⁵⁸

Rimski logor (*castrum*) je objekt za odmaranje ili obranu trupa, koji su legije obično podizale na kraju dnevnog marša. Rimski logori su uređivani po strogo propisanim normama. Podizani su po mogućnosti na nadvišenom, neispresjecanom zemljištu koje je pružalo dobar pogled, dobre uvjete obrane i dovoljno prostora za postrojavanje vojnih jedinica. U blizini rimskog logora moralo je biti pitke vode, drveća za prepreke i hrane za stoku.⁵⁹

Rimljani su bili narod vojnika, osvajača i kolonizatora. Rimski je građanin u vojnoj obvezi gotovo cijelog života, pa ne čudi činjenica što vojni logor i grad civila pokazuju toliko zajedničkih elemenata. U vrijeme Republike rimski vojni logor, prema Polibiju, ima pravilan, pravokutni, gotovo kvadratični oblik. Limitiran je i orijentiran na isti način kao i grad, te je omeđen jarkom i zidom. Na svakoj strani tog četverokuta nalaze se po jedna vrata. Istočna vrata (*Porta praetoria*) i zapadna (*Porta decumana*) povezana su dekumanom (*via praetoria*), dok su sjeverna vrata (*Porta principalis sinistra*) i južna vrata (*Porta principalis dextra*) spojena s kardom (*via principalis*). Na križanju glavnih osi u logoru je *praetorium* koji je pandan forumu u gradu; središnji prostor sa sjedištem vojne uprave. Vidljiva je osnovna istovjetnost plana kastruma i grada, s tom razlikom što u vojnom logoru kardo (*via principalis*) ima veće značenje od dekumana.⁶⁰

Mnogi gradovi koji su se nalazili na strateški važnim mjestima uz nekadašnje granice imperija, nastali su i razvijali se kao vojni logori i sjedišta rimskih legija. Rimljani su u gradovima imali i stalne vojne logore, a da bi porobljene narode održali u pokornosti podizali su na okupiranom teritoriju manje stalne logore. Najprije su to bili mali logori raznog oblika

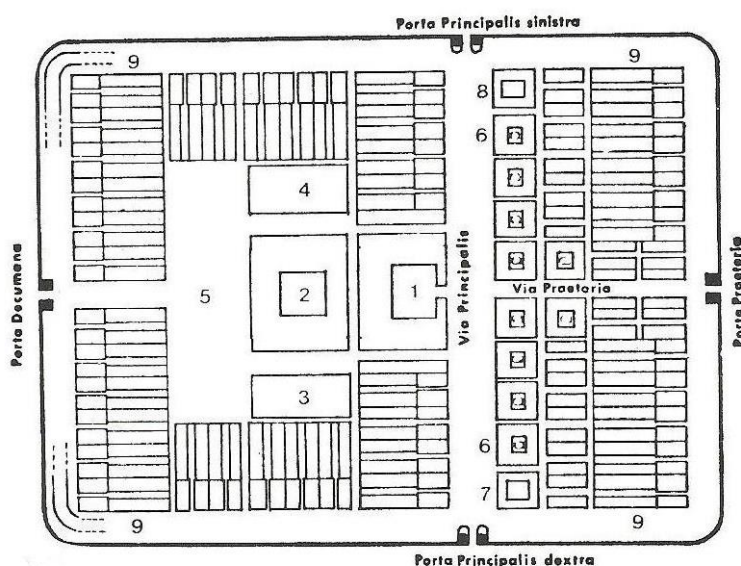
⁵⁷ Lisičar, Petar, Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str: 406.

⁵⁸ Skupina autora, Vojna enciklopedija, 8. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1966., str: 305.

⁵⁹ Skupina autora, Vojna enciklopedija, 8. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1966., str: 314.

⁶⁰ Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 185.

sa zemljišnim bedemom i kulama te su služili jedinicama kao prolazno uporište i podizani su na važnim raskrižjima puteva. U doba Carstva, početkom nove ere, ovi logori su dobijali stalnu posadu, i nazivani su *burgi*, a s vremenom su postali središte vojnih naseobina i budućih gradova. Stalni rimski logori bili su utvrđeni bedemom i rovom većih dimenzija.⁶¹

Slika 4. Shema vojnog logora prema Polibiju

4.4. Urbanizam

Grad Rim pripadao je savezu Latina, čija je labava konfederacija gradova u VI. st. pr. Kr. bila smještena na obronku Lacija pa sve do juga, do Tibera. Rana urbanizacija je poprilično mnogo bila pod utjecajem etrušćanskih i grčkih modela, ali intenzivni militaristički

⁶¹ Skupina autora, Vojna enciklopedija, 8. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1966., str: 314.

sustav, koji je vodio Rim prema tome da uspostavi dominaciju nad Latinima, a zatim i prema cijeloj Italiji i više, nije imao paralelu u antičkom svijetu.⁶²

Etruščani su kao vrsni graditelji imali vrlo razvijenu praksu i teoriju osnivanja grada, moglo bi se reći čitavu jednu kompleksnu urbanističku doktrinu koju su Rimljani neposredno preuzeli i dalje razvijali. Taj kontinuitet očituje se već u činjenici što su mnogi rimski gradovi, pa i sam Rim, bili osnovani prema etruščanskim načelima i pravilima koje rimski autori nazivaju „Etrusco ritu“.⁶³

Etruščanski su propisi o osnivanju grada precizno određivali tehniku izbora lokacije, zauzimanje prostora, omeđenje (limitaciju) gradskog područja i njegovu unutrašnju prostornu organizaciju. Na terenu koji je po tim pravilima brižljivo izabran za grad, svećenici (haruspici ili auguri) zaorali bi posvećenu brazdu po liniji njegovih budućih zidina. Prostor neposredno uz gradske zidove jest *pomerium*, koji se ne smije izgraditi niti je dopuštena njegova poljoprivredna obrada. Propisi navode sakralne razloge za *pomerium*, no u prvom redu taj prostor oko grada služi kao zaštitno područje koje mora ostati slobodno i pregledno za slučajeve vanjske opasnosti. Dio *pomeriuma* unutar gradskih zidina je uski pojas neposredno uz same zidine također neizgrađen iz obrambenih razloga.⁶⁴

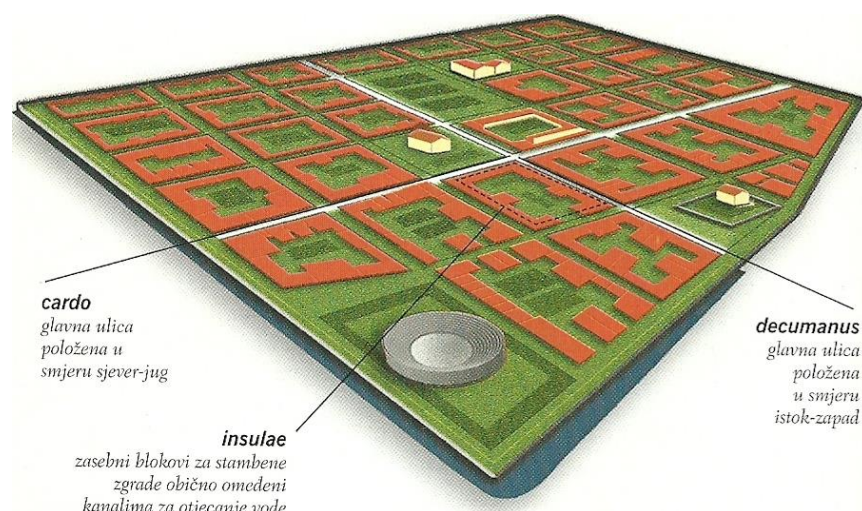
Ovako omeđeni prostor budućeg naselja trebao je biti nadalje podijeljen dvjema okomitim ulicama u četiri regije. Prema obrednim propisima osnivanje grada moralo se odvijati u ranim jutarnjim satima, a smjerove glavnih ulica odrediti prema izlazećem suncu, odnosno popodnevnom meridijanu. Tako su glavne trase grada trebale biti orijentirane prema kardinalnim nebeskim osima i to: glavna ulica *decumanus maximus* trasirana je u smjeru istok - zapad, a na nju okomito *cardo maximus*. Paralelno s ovim ulicama prema istim propisima trasiraju se sekundarne, koje formiraju pravokutne blokove, odnosno *insulae*. Geometrija grada s dvjema osima koje su sukladne s nebeskim koordinatama sastavni je dio kozmogonijskog i astrološkog etruščanskog sustava.⁶⁵

⁶² Goodman, Martin, *The Roman world : 44 BC – AD 180*, New York : Routledge, London, 2003., str: 16.

⁶³ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 181.

⁶⁴ Isto, str: 181.

⁶⁵ Milić, Bruno, *Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 181.

Slika 5. Rekonstrukcija idealnog rimskog grada

Limitaciji gradskog areala i njegovoj orijentaciji prethodila je prema etruščanskim pravilima vrlo brižljiva provjera kvalitete prirodnih i ostalih uvjeta za izbor mjesta budućeg grada odnosno naselja. Proročke svečanosti koje su se pritom kao prve morale obaviti, takozvana ceremonija *inauguratio*, ima izrazito sakralni karakter, no i taj ritual ima svoj praktički smisao jer se u biti svodi na izbor mjesta s najpovoljnijim ekološkim uvjetima.⁶⁶

Procedura osnivanja novog grada završavala je ritualnim činom posvećenja *consacratio*. Naselje je dobilo svoje bogove zaštitnike i, što je još važnije, mecenu koji se birao iz kruga uglednih državnika, senatora ili čak kraljeva, odnosno imperatora.⁶⁷

Rimski je grad redovito pravokutan i, kao onaj etruščanski, određen je dvjema koordinatnim osima. No malobrojni su primjeri takve egzaktne orijentacije u rimskom urbanizmu, kao uostalom i onom etruščanskom. Najčešće je orijentaciju grada i njegovih glavnih osi određivala konfiguracija izabranog terena, njegov nagib i oblik, tokovi rijeka, trase cesta i druge okolnosti geografske situacije. Tako se na neravnim terenima glavni dekuman trasira bez obzira na strane svijeta, gotovo bez izuzetka usporedno sa slojnicama, da bi nagibi

⁶⁶ Isto, str: 182.

⁶⁷ Isto, str: 182.

glavnih ulica bili što manji, njihova pravilnost što veća, a s time i izgradnja što ekonomičnija.⁶⁸

Evidentno je također i načelo da je glavni dekuman najčešće položen po najvećoj dužini i sredinom raspoloživog terena (Zadar, Poreč, Verona), odnosno paralelno s obalom rijeke (Trier, London) ili mora, da bi gradski teritorij bio korišten na najfunkcionalniji način.⁶⁹

Uzevši u cjelini rimske tekstove koji se odnose na etrušćansku disciplinu izgradnje gradova, ostaju pak mnoge važne pojedinosti nejasne, naročito stoga što su arheološki ostaci etrušćanske gradogradnje vrlo skromni i nepouzdana, te ne mogu dati dovoljno odgovora i potvrda za njezine teorijske postavke. Suprotno od urbanizma Etruščana, urbanizam rimske epohe poznat je po relativno malom broju teoretskih pisanih dokumenata, ali zato po mnoštvu činjenica materijalne naravi, koje su dobrim dijelom ostale očuvane do današnjeg dana.⁷⁰

Graditelji tijekom I. stoljeća pr. Kr. i I. stoljeća poslije Kr. mogli su slobodnije osmišljavati gradnju. Međutim, temeljni plan gradnje koji je uključivao četvrtast plan grada s križanjem dviju osnova osi, *cardo* i *decumanus*, forum s hramom na jednoj, a s bazilikom na drugoj strani, postao je gotovo zakon. Stvarala su se brojna društva građevinskih poduzetnika koji su imali slobodnu i robovsku radnu snagu te mogućnost za sve veću primjenu raznih građevinskih misli. Rim je u doba Severa dostigao vrhunac urbanog razvitka.⁷¹

4.5. Rimske inovacije

Najveći rimski tehnički doprinos leži u razvijanju građevinskog materijala betona, koji se pojavio u II. stoljeću pr. Kr. Iako se mramor naveliko upotrebljavao u gradnji javnih građevina, beton je do kraja idućeg stoljeća postao materijal za gradnju široke lepeze

⁶⁸ Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 182.

⁶⁹ Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 183.

⁷⁰ Milić, Bruno, str: 182.

⁷¹ Skupina autora, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 153.

građevina.⁷²

Nove tehnike koje su se koristile bile su: *opus incertum*, koji se sastojao od kamenja nepravilnog oblika ali s ravnim ploham na vanjskoj strani i čvrsto vezanog žbukom (primjenjivao se naročito od II. stoljeća pr. Kr. do I. stoljeća pr. Kr.), *opus reticulatum*, koji se sastojao od malog piramidalnog kamenja složenog u dijagonalne redove (primjenjivan od I. stoljeća pr. Kr. do II. stoljeća nove ere), *opus latericium*, od pečene opeke nejednake veličine i slojeva žbuke nejednake debljine (upotrebljavan od Augustova vremena) te *opus caementitium*, tehnika prema kojoj se od kamena i cementa pravila neka vrsta betona.⁷³

Najbolji beton izrađivao se od vapna i vode pomiješanih s posebnom vrstom zemlje poznatom kao *pozzolana*, tako nazvana jer su njezina glavna nalazišta bila kod mjesta Pozzuoli, u blizini Napulja. *Pozzolana* je bila smjesa gline i vulkanskog pepela koja je postizala iznimno veliku čvrstoću kad bi se pomiješala s nekim zdrobljenim materijalom, često sitnim otpadcima materijala prigodom zidarskih radova.

Beton omogućuje velike slobode u tehnici građenja kad se kombinira s drugim tipičnim obilježjem rimske arhitekture, polukružnim lukom. Izum ove građevinske konstrukcije izvorno potječe od Grka, a u Rim je stigao preko Etruščana koji su prvi shvatili kako središnji kamen luka, koji na njegovu mjestu drže potporni kameni klinastog oblika zvani *voussoirs*, čini čvrst lučni okvir za konstrukciju. Kada se izljeva u oplatu uguranu i učvršćenu između okvira lukova, beton se može oblikovati u kupole, apside, niše i svodove otvarajući tako velike slobodne podne površine jer smanjuje potrebu za stupovima i ostalim potpornim građevinskim elementima.⁷⁴

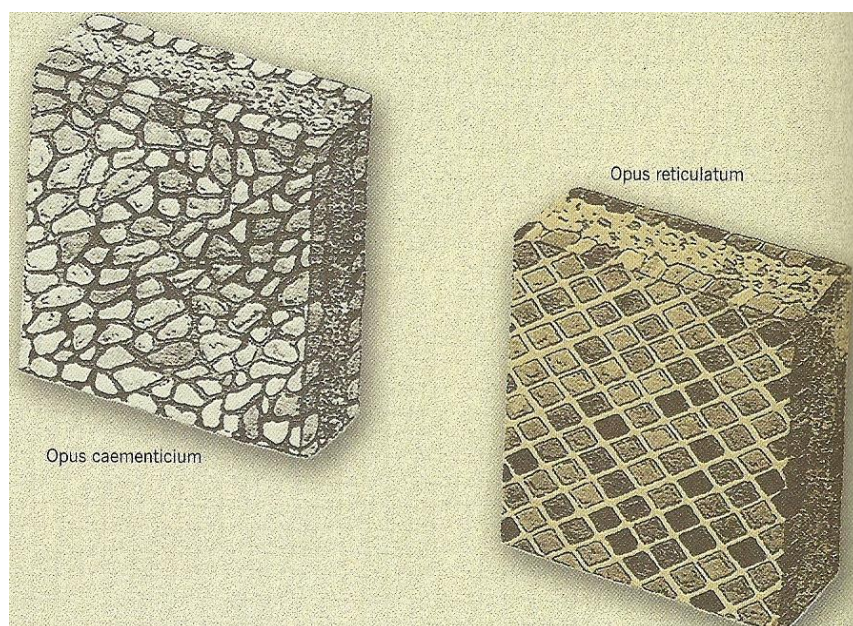
Beton u kombinaciji s lukom tehnološki je omogućio gradnju potpornih zidova uvelike korištenim za brojne javne građevine što su obilježile rano carsko razdoblje. Jedna tipična konstrukcija toga doba bila je bazilika, obično izduženog oblika s polukružnom apsidom na kraju dužeg dijela i dvostrukim redom stupova koji odvajaju glavni brod od dva bočna broda.

⁷² Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008., str: 20.

⁷³ Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, Od 500. god. pr. n. e. do početka n.e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 410.

⁷⁴ Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008., str: 22.

U doba ranog Rima bazilika je dijelom bila sudnica, a dijelom gradska upravna zgrada. Poslije su je kršćani prihvatili kao model za crkvenu gradnju.⁷⁵

Slika 6. *Opus caementitium* i *opus reticulatum*

Pravi luk (svod) smatra se jednim od temeljnih elemenata u osvajanju prostora kojeg su osmislili Rimljani tijekom monumentalne izgradnje grada. Smatra se da su Etrušćani bili inovatori ove tehnike te na taj način i odgovorni za taj prijelaz u rimsku arhitekturu. Tarkvinjani su tijekom VI. stoljeća pr. Kr. osmislili odvode, ulazna vrata u sklopu gradskih zidina i zapečaćene grobnice te na taj način stvorili model po kojem će se ravnati nasljednici tih tehnika.⁷⁶

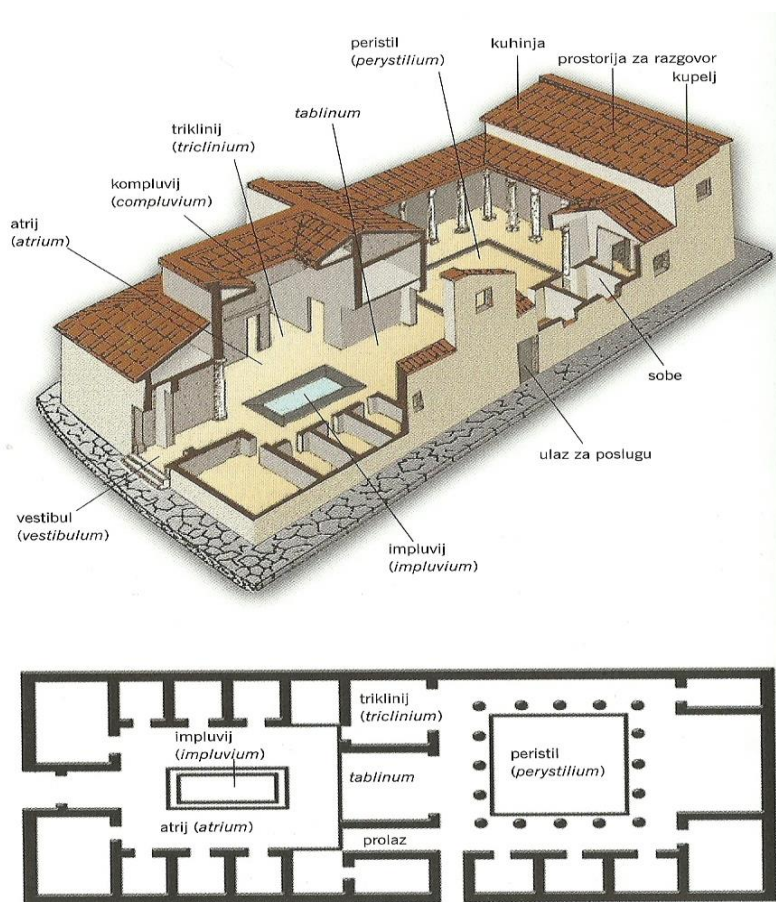
4.6. Stanogradnja

4.6.1. Rimska kuća

⁷⁵ Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008., str: 22.

⁷⁶ Adam, Jean-Pierre, Roman Building: Materials and Techniques, Routledge – Taylor & Francis Group, 2007., str: 158.

Od ranopovijesnih koliba na području Lacija do kompleksno građenih kuća u Pompejima prošla su mnoga stoljeća, tijekom kojih se od primitivnog tlocrta razvio poznati tip rimske kuće. Izgled rimskih kuća građenih u ranoj fazi poznajemo zahvaljujući onima koje su nađene u Pompejima, poput „Kirurgove kuće“. Imala je ulaz (*fauces*) koji je vodio u *atrium*, središnje predvorje s bazenom (*impluvium*) u koji se slijevala kišnica. Oko atrija bile su raspoređene spavaće sobe (*cubicula*), a nasuprot glavnom ulazu nalazila se blagovaonica (*tablinum*). Pokraj nje su bile manje sobe (*alae*). Iz blagovaonice se izlazilo u hodnik koji je vodio u vrt (*hortus*).⁷⁷

Slika 7. Presjek i tloris rimske kuće

Bilo je i varijacija osnovnog tlocrta. Na klasičan su način do kraja III. stoljeća pr. Kr. građene etrušćanske, rimske i kampanijske kuće.

⁷⁷ Liberati, Anna Maria, Drevni Rim : povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str: 64.

Od II. stoljeća pr. Kr. model se mijenja u grčko-rimski tip i kuće postaju veće i luksuznije. Najtipičniji je primjer „Pansina kuća“ u Pompejima.

Uz tradicionalno rimski tip kuće javlja se još jedan. Kuća koja se proširuje u stražnjem dijelu, čime se povećavaju dimenzije i njezina potencijalna upotreba. To je „kuća s peristilom“, nazvana tako zbog velikog vrta okruženog trijemom. Taj tip kuće uglavnom je nađen u Pompejima. Takve su kuće bile omiljene u vrijeme Republike, a katkada su imale dva peristila, kupaonice, knjižnice i kriptoportike (prizemne ili podzemne prolaze).⁷⁸

4.6.2. Stambeni „otoci“ (*insulae*)

Prava rimska kuća nije bila *domus* bogatih građana već *insulae*, velika zgrada s najamnim stanovima, pretrpana stanarima. Bile su to zidanice s pregradnim zidovima od opeke. U prizemlju su se obično nalazili dućani, dok su bolji stanovi bili uz unutrašnje dvorište. Na gornjim su se katovima, loše građenim i vrlo nestabilnim, nalazile stambene prostorije.

U Rimu su gotovo sve *insulae* nestale, no u Ostiji ih je mnogo, kao na primjer Kuća vozača trkaćih kola, Serapisova kuća i Dijanina kuća. U Rimu, gdje je stanovnika bilo više nego igdje drugdje, često su bile visoke i do 30 metara. Stanarine su bile vrlo visoke, često i nemoguće, a osobito u Rimu, gdje su bile četiri puta veće nego u ostalim gradovima.⁷⁹

Život u „otocima“ bio je previše napučen i nehigijenski. Iako je Rim imao usavršenu javnu kanalizaciju, na nju nisu bile priključene privatne zgrade, pa su fekalije i otpad iz kućanstva jednostavno bacani na ulicu. Požari su bili dodatna nevolja. Veliki požar iz 64. godine pr. Kr. ostavio je netaknutim samo četiri od četrnaest četvrti prijestolnice.⁸⁰

4.7. Javni prostori grada

⁷⁸ Liberati, Anna Maria, Drevni Rim : povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000., str: 64.

⁷⁹ Isto, str: 64.

⁸⁰ Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008., str: 26.

Rim je grad iznimne povijesti, velikih civilizacijskih, kulturnih i umjetničkih dostignuća, jedinstvenih djela arhitekture, urbanizma, slikarstva i kiparstva. Svjetska metropola, sjedište kršćanstva, grad veličajnih javnih zgrada i prostora. Grad i država u čijoj se burnoj povijesti redaju usponi i padovi, obnova i izgradnja. Kolijevka antike, grad koji će snažno utjecati na zemlje Europe i svijeta. Impozantna urbana kompozicija imperijalnog Rima i njegovih foruma, hramova, slavoluka, skulptura, bazilika, veličajnog Vespazijanova koloseja, Kapitol, raskošna arhitektura, dimenzije i monumentalnost s utjecajima kasnog helenizma, iznimna je vrijednosti svjetskog značenja.⁸¹

4.7.1. Forum

U Ateni se takvo mjesto zvalo agora, a u Rimu forum. To su otvoreni prostori, najčešće neki trg, na kojima se okupljao narod. Forum je bio srce Rima. Tu je bilo središte trgovinske djelatnosti Carstva, tu su se obavljali najsvetiji državni obredi, tu su se sastajali Senat i Skupština, a tu su bili i sudovi. Jednom riječju, to je bio centar svijeta. Tu su se održavali pogrebi, slavile pobjede, držali dirljivi govori i vršili krvavi pokolji.⁸²

Forum je bio najvažniji dio svih rimskih gradova, bez obzira na to gdje i kako su se razvijali. Forumi za vrijeme Republike su uglavnom bili nepravilnog oblika i često su bili neograđeni. Kasnije je forum činio otvoren širok prostor koji je bio okružen i uobičen kolonadama. Sa forumom je često bila povezana dvorana s bočnim lađama, poznata kao bazilika, pokriven prostor namjenjen javnim skupovima. Prvu baziliku u Rimu, Baziliku Porciju, podigao je Katon oko 184. godine pr. Kr. Nešto kasnije je podignuta i veća i mnogo poznatija Bazilika Emilija. Poslije toga su bazilike obično bile građene istovremeno s forumima.⁸³

4.7.2. Cloaca Maxima i vodovodi

⁸¹ Mišćević, Radovan, Fenomen grada, Naklada Mlinarec i Plavić, Zagreb, 2009., str: 49.

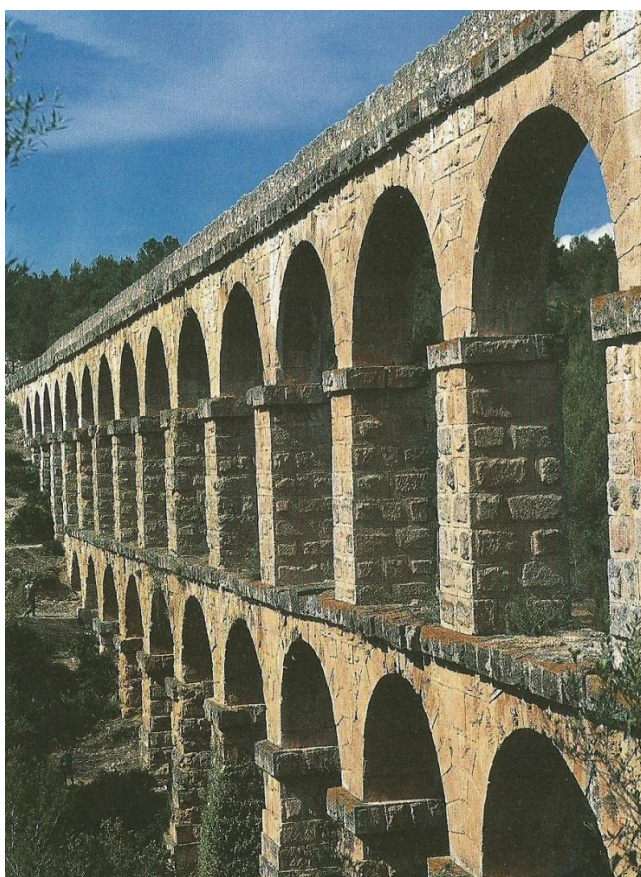
⁸² Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 124.

⁸³ Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., str: 126.

Kada govorimo o veličini, najveće konstrukcije činili su kompleksi javnih kupališta. Gradsku arhitekturu u istoj je mjeri pratila i dotad neusporedivo sofisticirana tehnička infrastruktura, u čemu bi gradski sustav opskrbe vodom svakako bio na prvom mjestu.⁸⁴

Nijedan grad nije imao tako opsežna vodovodna postrojenja kao Rim. Od 312. godine pr. Kr. Aqua Appia dovođila je vodu u Rim s udaljenosti od 16 km i to većinom podzemnim putem.⁸⁵ Izvan Italije gradovi su osjetili potrebu za vodovodima, što je često zahtijevalo opsežne i smionje graditeljske i tehničke zahvate.

Primjeri toga su impozantne ruševine rimskog vodovoda s tri reda lukova, koji prelazi rijeku Gard kraj Nimesa, te Augustovi akvedukti u Tarragoni i Efezu.⁸⁶

Slika 8. Akvedukt u Tarragoni

Oko 500. godine pr. Kr. iz Veja je u Rim pozvan Vulka, prvi majstor etrušćanske skulpture, kako bi glinenim kipovima ukrasio hram Kapitolijskog Jupitera. Oblici kamena koji se koristio u takozvanom Romulovu grobu na Forumu etrušćanskog su stila.

⁸⁴ Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008., str: 26.

⁸⁵ Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, Od 500. god. pr. n. e. do početka n.e., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 400.

⁸⁶ Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, str: 412.

Tada je sagrađen veliki odvodni kanal (Cloaca Maxima) koji podsjeća na široku primjenu luka koji su i Etrušćani prihvatili iz egejsko-maloazijskoga svijeta.⁸⁷

Cloaca Maxima služi svrsi još i danas te se na taj način pokazala kao jednim od najjeftinijih primjera graditeljstva u povijesti, premda joj ozbiljno konkuriraju neki kasniji vijadukti i mostovi koji još i danas služe svojoj svrsi, a naročito veličanstveni Pont du Gard u Provansi.⁸⁸

Slika 9. Cloaca Maxima

4.7.3. Rimske ceste

⁸⁷ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 491.

⁸⁸ Mumford, Lewis, Grad u historiji, Naprijed, Zagreb, 1988., str. 217.

Rimski putevi prvenstveno su građeni za vojne potrebe i vezu provincija i saveznika sa metropolom, Rimom. Razgranata putna mreža omogućivala je da Rim što bolje eksploatira osvojene zemlje i da brzim vojnim i administrativnim intervencijama pobijeđene narode održava u poslušnosti. Rimski putevi su također omogućavali širenje rimske kulture u sve krajeve tada poznatog svijeta. Za izgradnju puteva Rimljani su se koristili iskustvima Etruščana, Kartažana, Feničana i Egipćana i prvi su planski organizirali i održavali putnu mrežu.⁸⁹

Već u predrimskoj Italiji postojali su putovi, posebice u područjima koja su brzo urbanizirana (Etrurija i Velika Grčka), koji su se uglavnom utvrdili tijekom stoljeća. Njih se prelazilo pješice, a uzduž takvih putova odvijao se promet na mulama, na čijim su se leđima transportirali obrtnički ručni radovi ili sirovine, a rijetko kad živežne namirnice zbog previsokih troškova s obzirom na vrijednost. Osim takvih putova brojni su bili i putovi na planinske pašnjake (*calles*) koji su služili za prevođenje stada s jednog pašnjaka na drugi.⁹⁰

Neki od putova u susjednim područjima s vremenom su se spojili tako da su se udaljene regije odjednom povezale: primjerice cesta koja je kretala iz Sibarisa, trgovačkog središta gdje je pristizala roba iz egejsko-maloazijskog svijeta. Kretala se uz dolinu istoimene rijeke i stizala u Kampaniju, koja je djelomice bila u rukama Etruščana, odakle se, preko doline rijeke Sacco, prešavši u Tiber u Fideni stizalo u Etruriju. Iz gornjeg dijela Padske nizine, gdje su se također proširili Etruščani, povezujući se sa stazama nekih planinskih prolaza koji su već tada postojali, ti su putovi uspostavljali izravne veze s prekoalpskim svijetom.

Smatra se da su za mnoge od budućih rimskih cesta upotrebljeni pravci antičkih putova koji su imali gotovo isključivo trgovačku ulogu.⁹¹

Prva tvrda rimska cesta (*munita*), odnosno cesta građena od tucanika i popločana, bila je Apijeva cesta (*via Appia*) koja je povezala Rim s Kapuom potkraj IV. stoljeća pr. Kr.

Cestu je promicao i brinuo se za njenu izgradnju cenzor Apije Klaudije Ceko. Ta je cesta u početku imala vojni karakter, ali su se tu spojili i drugi razlozi političke i gospodarske prirode, čime se objašnjava tako veliki zahvat za državne financije, te postaje prethodnica za buduća ostvarenja u cestovnom prometu.⁹²

⁸⁹ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 317.

⁹⁰ Skupina autora, Povijest, 4. Knjiga, str: 365.

⁹¹ Isto, str: 367.

⁹² Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 367.

Ceste rimskog doba pokazuju da su njihovi graditelji dobro poznavali tehniku gradnje proizašlu iz struktura cesta grčko-orijentalnog svijeta, zatim primjerena znanja o hidraulici, području u kojem su Etrušćani bili majstori, te vještinu u iskorištavanju u potpunosti svih tih znanja putem popločavanja kamenjem, što je bilo velika inovacija uvedena od Rimljana čak i u izgradnji dugih putova.⁹³

U svim dijelovima rimskog svijeta ostali su tragovi rimske cestogradnje. Među njima se nalaze i neke vrlo smione gradnje, kao na primjer tunel na prijelazu Furlo, na Apeninima, sagrađen u Vespazijanovo doba. Pisana svjedočanstva potvrđuju da su Rimljani gradili mostove preko velikih rijeka. Tako je jedan most preko Dunava sagrađio Trajanov arhitekt Apolodor iz Damaska. Most je izgrađen na rijeci Dunavu početkom drugog stoljeća za vrijeme Trajanovog pohoda na Daciju i smatra se jednim od najvećih dostignuća rimske gradnje u doba Carstva. S imponantnom dužinom blizu 1100 metara smatran je najdužim mostom sagrađenim u svijetu čitavih tisuću godina. S cementiranim temeljima, kamenim stupovima izgrađenim od kamenih blokova, opeke i drvenih oplata i svodovima visokim dvadesetak metara služio je kao vrhunski primjerak u mostogradnji. Ostaci prvih kamenih stupova mogu se i danas vidjeti na obje obale Dunava, dok je originalni profil mosta vidljiv samo na Trajanovom stupu u Rimu na kojem je prikazana i scena u kojoj Apolodor predaje Trajanu plan mosta.⁹⁴

5. Zaključak

⁹³ Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 368.

⁹⁴ Pareti, Luigi, Stari svijet, 3. svezak, Od početka nove ere do 500. god., Naprijed, Zagreb, 1967., str: 399.

Tema diplomskog rada zahtjeva povlačenje paralele između dva grada iz različitih vremenskih razdoblja; uspostavljanje osnove po kojoj su klasični tip jednog grada i klasični tip drugog grada jednaki po izgledu i funkciji te u kojoj mjeri se razilaze i odudaraju jedan od drugog.

Možemo ustvrditi kako se Etrušćani i Rimljani prilikom izgradnje samoga grada oslanjaju na uzore iz grčkog i orijentalnog svijeta te se na taj način osnovna zamisao i ideja grada kao cjeline ne mogu smatrati izrazito etrušćanskim ili izrazito rimskim. No obje kulture pružile su svoj doprinos i svoju notu izgradnji te su se na taj način odcijepile od prijašnjih uzora te su postavile cijeli proces izgradnje na višu razinu. Obje kulture doprinjele su razvoju grada uvodeći razne elemente izgradnje i eksperimentirajući sa mnogim tehnikama gradnje koje su bile presudni faktor u realizaciji zahtjevnih radova oko čitave gradske infrastrukture.

Situacija u kojoj se nalazio Rim, nakon što je uspostavio vlast na području Etrurije, vrlo je povoljna za prisvajanje etrušćanskih elemenata koji će mu pomoći prilikom izgradnje gradova ili logora. Ono što ostavljaju Etrušćani u naslijeđe su inovativni i svrsishodni oblici vrlo bitnih komponenata u razvoju grada i to Rim uvelike koristi. Bilo da se radi o vodovodnom sustavu, rasporedu gradskih ulica ili o novoj inčici gradnje, svodu, Rimljani prihvaćaju sve etrušćanske elemente i, možemo sa sigurnošću reći, dovode ih do stupnja koji je bio nenadmašan u doba antike i čija osnovna zamisao zaživljava i danas u mnogobrojnim graditeljskim pothvatima.

6. Popis literature

1. Adam, Jean-Pierre, Roman Building: Materials and Techniques, Routledge – Taylor & Francis Group, 2007.
2. Allan, Tony, Stari Rim, 24 sata (Planeta Marketing), Zagreb, 2008.
3. Burenhult, Goran, Velike civilizacije: ilustrirana povijest čovječanstva: zajednice i kulture staroga svijeta, Dušević & Kršovnik, Rijeka, 2005.
4. Cornell, Timothy J., The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC), New York : Routledge, London, 2004.
5. Cunliffe, Barry, Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980.
6. Goodman, Martin, The Roman world : 44 BC – AD 180 , New York : Routledge, London, 2003.
7. Liberati, Anna Maria, Drevni Rim : povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000.
8. Lisičar, Petar, Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
9. Maksimović, Branko, Razvoj gradograditeljstva: od starog veka do sadašnjosti, Naučna knjiga, Beograd, 1948.
10. Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
11. Mišćević, Radovan, Fenomen grada, Naklada Mlinarec i Plavić, Zagreb, 2009.
12. Mumford, Lewis, Grad u historiji, Naprijed, Zagreb, 1988.
13. Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008.
14. Pareti, Luigi, Stari svijet, 1. svezak, Od 1200. do 500. god. pr. n. e., Naprijed, Zagreb, 1967.
15. Pareti, Luigi, Stari svijet, 2. svezak, Od 500. god. pr. n. e. do početka n.e., Naprijed, Zagreb, 1967.
16. Pareti, Luigi, Stari svijet, 3. svezak, Od početka nove ere do 500. god., Naprijed, Zagreb, 1967.
17. Skupina autora, Povijest, 3. knjiga, Helenizam i rimska republika, Europapress holding, Zagreb, 2007.
18. Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007.
19. Skupina autora, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007.

20. Skupina autora, Vojna enciklopedija, 3. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1960.
21. Skupina autora, Vojna enciklopedija, 8. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1966.
22. Suić, Mate, Antički grad na istočnom Jadranu, Golden marketing, Zagreb, 2003.
23. Vitruvius Pollio, Marcus, Deset knjiga o arhitekturi, Golden marketing : Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 1999.

Popis priloga:

1. *Antička Etrurija*, Skupina autora, Vojna enciklopedija, 3. svezak, Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1960., str: 27.
2. *Marzabotto – plan grada*, Pallottino, Massimo, Etruščani, Svitava, Biblioteka Antika, Zagreb, 2008., str: 279.
3. *Timgad (Alžir) – tloris pravokutnog rimskog grada*, Adam, Jean-Pierre, Roman Buliding: Materials and Techniques, Routledge – Taylor & Francis Group, 2007., str: 10.
4. *Shema vojnog logora prema Polibiju*, Milić, Bruno, Razvoj grada kroz stoljeća : prapovijest – antika, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str: 210.
5. *Rekonstrukcija idealnog rimskog grada*, Skupina autora, Povijest, 4. knjiga, Rimsko Carstvo, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 360.
6. *Opus caementitium i opus reticulatum*, Skupina autora, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 146.
7. *Presjek i tloris rimske kuće*, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 264.
8. *Akvedukt u Tarragoni*, Povijest, 5. knjiga, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek, Europapress holding, Zagreb, 2007., str: 144
9. *Cloaca Maxima*, Adam, Jean-Pierre, Roman Buliding: Materials and Techniques, Routledge – Taylor & Francis Group, 2007., str: 158.